

KÖZLEMÉNYEK

A PARASZTI „FAMILIA“ KÉRDÉSÉHEZ A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

Csillagászokkal, ha igaz, már többször megesett, hogy egy-egy konkrét, egyedi esetben szinte elhanyagolhatónak tűnő, számbeli eltérés okát kutatva váratlanul valami más, új természeti jelenségnek jöttek nyomára. Történészekkel ilyesmi jóval ritkábban eshetik meg, mert a kis számbeli eltérések elemzéséhez kevésbé érdemes folyamodniuk. Nem annyira a társadalmi fejlődés mozgástörvényeinek sajátosságai vagy azon tény következtében, hogy ezek érvényesülését a historikus inkább az esetek nagy számából, a fő tendenciák alapján tudja felismerni. Hiszen a konkrét esetek minél behatóbb vizsgálata az ő számára még tanulságosabb, sőt nélkülözhetetlen. Az egyedi esetekben mutatózó, főleg számbeli eltéréseket inkább azért nehéz apró törtérszekig tisztázni, mert nem műszerekkel, hanem olyan forrásokkal dolgozik, amelyek maguk is többé-kevésbé pontatlanok, és a múlt társadalmi jelenségeit jó esetben is csak úgy rögzítik, ahogy azok a forrásokot készítők emberek tudatában tükröződtek. Gondoljunk csak el, milyen reménytelennek ígérkező feladatba bonyolódna az, aki például a XVII—XVIII. századi összeírások egyes, meglehetősen ingatag értékű számadataival kapcsolatban próbálna a kis, egyedi eltérések feszegetésének, aprólékos felmérésének módszerét alkalmazni! Hiszen ezek hiányosságairól, pontatlanságáról már eddig is sokmindent elmondtak a történeti statisztika hazai specialistái.¹

Mily biztatón közelinek érzi az egykori életet az, aki először olvassa végig egy-egy falu jobbágynévsorát, amely még az állatok és a vetés számadatait is feltünteti! De mennyi csalódás éri, amíg megtanulja e források használatát, és ki tudja tapintani a valót a látszólag oly megnyugtatóan egyszerű adatok mögött!

Ezek az összeírások ugyanis nem a társadalom statisztikai felmérését, hanem közvetlenül az adózás gyakorlati érdekét szolgálták. A valóságnak tehát csak olyan kiragadott mozzanatait jegyezték fel, amelyek az adózó hatóságokat az adott helyzetben éppen érdekelték. Más, hiányzó mozzanatok kiszámításán azután törheti fejét az utókor, sőt még azon is, hogy egyáltalában minő mozzanatok hiányzanak. Nem egyszer bizonytalanok, félreérthetőek voltak, és időről időre megváltoztak az előírások, a válogatás szempontjai is. S még egyazon időpontban sem mindenütt egyformán alkalmazták őket. Anyagi érdekek meg különösen nehezítették a dolgot. A helybeli földesúr azon volt, hogy jobbágjai munkájának gyümölcséből minél többet kapjon ő maga, minél kevesebbet az állam. Nem sokat segített az sem, ha a felmérést más megyebeliek (szintén nemesek) végezték, mint ahogy az 1696. és 1715. évi országos összeírások alkalmával történt. Sőt ezek rendszerint még kevésbé birkóztak meg a helyi nehézségekkel, főleg a legérdekeltőbb fél: a parasztság ellenállásának különféle módjaival. Még kevésbé jöttek nyomára annak, ha valahol (ami nem egyszer megesett, különösen az alföldi széles határokon) egyes családok, kisebb vagy nagyobb számban, elhúzódtak az összeírás mint nyomasztó terhek előjele előtt. Emlékeznünk kell továbbá arra is, hogy a magyarországi török uralom felszámolásáért folytatott háborúk hosszú évei alatt a hadszíntérré vált területeken szinte feltépődött a népesség, falvak egész sora keresett erre vagy arra, sokszor távoli vidéken menedéket, majd a nyugalmasabb idők beálltával kezdett ismét elhagyott otthonaiba visszaszállingózni. És ugyanakkor már ez időben, a XVII—XVIII. század fordulóján

¹ Vö. *Dávid Zoltán*: Az 1715—20. évi összeírás. (A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József) Bp. 1957.

indulófélben volt az a belső, spontán jobbágyvándorlás, amely 1711 után nagy méreteket öltve kezdte a két országrész közti roppant szintkülönbséget kiegyenlíteni; a volt királyi terület, az északi és nyugati megyék felduzzadt, majorsági terhek alatt roskadó, földhiánnyal küzködő magyar és szlovák parasztnépének útrakelő, új otthont kereső elemeit vezetve le a volt hódoltság, a dél-délkeleti országrészek elnéptelenedett, elmaradt, földben gazdag, szinte vadon pusztaként új felfedezőket váró vidékei felé. Az összeírások elkészítésével megbízott megyei tisztviselők tehát, akiknek, a kezük nyomát viselő dokumentumok tanúsága szerint az összeadás sem volt legerősebb oldaluk, egy olyan, részben állandóan hullámozó, mozgásban levő népeiséget próbáltak megragadni, amelynek pontos meghatározása jóval igényesebb statisztikai módszerekkel is igen nehéznek ígérkeznek. Mindez eléggé indokolja, hogy számadataikat és különösen összesítéseiket igen nagy fenntartással fogadjuk mint olyanokat, amelyek a fő tendenciákra figyelmeztetnek ugyan, de amelyeket pontos számszerűségként értékelni nyilvánvalóan hiba volna.

Ahhoz a néhány megfigyeléshez azonban, amelyet az alábbiakban, rövid forrás-elemzés útján, ismertetni szeretnénk, mindenek ellenére valahogy olyasféléképpen jutottunk, mint a fent emlegetett csillagászok, méghozzá éppen a XVII—XVIII. század fordulójáról származó megyei adóösszeírások forrásértékének vizsgálata során, a bennük észlelhető hiányosságok, eltérések, helyenként ingadozások okait elemezve. A kuruckori Pest megye gazdasági-társadalmi viszonyait próbáltuk egy készülő tanulmány számára² lehetőleg konkrét adatokkal rekonstruálni, és ehhez a munkához, jobb források híján, természet szerint éppen ezeket az összeírásokat kellett elővennünk, átvizsgálva és gondosan mérlegelve számadataikat, és különös figyelmet szentelve a bizonytalanságaikból, ingadozásaikból eredő problémáknak. Ilyenkor valóban helytelen volna eleve mellőzni az egyedi esetekben rejlő számszerű eltérések vizsgálatának egyébként nem sok sikert ígérő módszerét. Mondanunk sem kell talán, hogy e számszerű problémákat korántsem sikerült, nem is sikerülhetett minden egyes esetben részletekbe menően tisztázni. Mialatt azonban a forrásokat minden oldalról szemügyre vettük és végigtapogattuk, keresve a fogást, amelynek segítségével talán többet lehet mondatni velük, közben hol itt, hol ott bukkantunk egy-egy olyan, más vonatkozású, önmagában szinte figyelmet sem keltő részletadatra, amely számbeli kérdéseinkre ugyan nem igen válaszolt közvetlenül, de amelyből mindinkább kezdett kiviláglani az egykorú paraszti rétegződésnek és különösen a paraszti „familia” szerepének néhány vonása Pest megyében, a volt hódoltság alföldi részein, a XVIII. század elején. A végén már érdemesnek láttuk ezeket összeállítani és néhány további mozzanattal kiegészíteni. Így nyert szerény tapasztalatainkat tárjuk most az olvasó elé.

A dolog annak megfigyelésével kezdődött, hogy a feudális uralkodó osztály adózató rendszer, amelynek megmaradt dokumentumait kell használnunk ma is, kezdetleges, leegyszerűsített, rosszul körülhatárolt fogalmakkal dolgozott, és ezekkel úgy látszik hol szélesebb, hol szűkebb körben vette nyilvántartásba a feudális társadalom alapvető kizsákmányolt osztályának különböző rétegeit. A fogalmak bizonytalansága mindjárt kitűnik, ha például az egyébként igen sok hiányosságot mutató, 1696 augusztusában készült országos összeírást³ más, egykorú adatokkal próbáljuk ellenőrzésképpen összevetni. Pest megye váci járásának 9 helységéről maradt ránk ugyanazon év januárjából urbárium.⁴ A felvételek már sokat emlegetett pontatlanságát meg a paraszti vándorlást tekintve nem meglepő, ha az év elején készült urbárium más, inkább alacsonyabb számokat ad, mint jó félév múlva az országos összeírás. Feltűnő azonban, hogy az 5 esetben véletlenül nagyjából mégis azonos összképet a két felvétel másként bontja elemekre (lásd túloldali táblázatot).

A nyári összeírásban így pl. magasabb a zsellérek arányszáma, mint az év eleji urbáriumban. Ilyen jelenségbe persze az is belejátszhatik, hogy némileg maga a valóság is megváltozott. A feudális állattartás legnehezebb problémája éppen a kiteletetés volt, és a jobbágy, ha a tél végén, a legveszélyesebb időpontban elhullottak állatai, gazdasági-társadalmi feltételeit tekintve a zsellérek színvonalára süllyedhetett. Az adott esetben azonban, mindent figyelembe véve, alighanem inkább másról van szó. Elsősorban arról, hogy a két forrás nyilvánvalóan nem teljesen ugyanazt érti jobbágyon (colonus) és zselléren (inquilinus). Az urbárium szerint az egésztelkes jobbágnak 6—8—11 ökre van, a féltelkesnek 3—4, a negyedtelkesnek 2 vagy annyi sem. A zselléreket nem is említi név szerint: ezek csak számként szerepelnek egy-egy jobbágy neve mellett, akinek házánál

² Pest megye a kuruckorban. Tanulmányok Pest megye múltjából. S. a.

³ Conscriptio I. C. Pest, Pilis et Solth, 1696. Országos Levéltár (továbbiakban OL) Conscr. dicales.

⁴ Conscriptio pagorum in districtu Hatvaniensi existentium, 1696. (Készítette Ujváry Ferenc hatvani tricimator). OL, Urbaria et conscriptiones (továbbiakban UČ) 92/29.

élhettek. Az összeírás viszont a szegényebb parasztokat inkább zsellérnek minősíti, még akkor is, ha van bizonyos vetésük, így a turai 10 zsellérnek összesen 29 1/2 pozsonyi mérő vetése. Ugyanott az urbáriumban szereplő 13 negyedtelkes jobbágy közül 2 ökre van négynek, nincs igásállata, de némi szőleje van további hatnak, három pedig egészen szegény. Ha az urbárium szegényebb jobbágycsoporthoz tartoznának, számíttjuk, nem állunk messze az országos összeírástól. A valóság tehát lényegében alighanem véve ugyanaz, de a szempontok mások.

Jan. urbárium					1696. aug. összeírás					
egész	1/2	1/4	zsellér	összes	helység	összes	helybeli		jövedvény	
telkes jobbágy							jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér
1	1	15	6	23	Bag	25	12	8	3	2
4	5	2	—	11	Boldog	12	3	—	9	—
6	2	10	2	20	Dán	20	8	6	6	—
8	3	13	5	29	Tura	28	18	10	?	—
4	3	8	3	18	Valkó	20	13	—	2	5

Három évvel később, 1699-ben Borecsiczky László, a kamara megbízásából összeírva Szentlőrinc-káta jobbágycsoporthoz tartozókat, fejszólva jegyzi meg, hogy itt az „alsóbb részekben” a volt hódoltságban azokat tekintik telkes jobbágnak, „akik több marhával bírván többet tudnak vetni”. Ez — teszi hozzá — igen bizonytalan dolog, és a „régóta használatos rend” szempontjából nem is kívánatos, hiszen így a zsellér, ha állatot szerez, több földet művelhet, viszont az „egész telkesnek számító jobbágy”, ha állatait elveszti, nem mehet többre, mint a zsellér. Borecsiczky nyilvánvalóan a Felvidék, a volt királyi terület viszonyaihoz szokott ember szemszögéből nézte a volt hódoltság erősen eltérő viszonyait, ritka népességével és elmaradtabb, inkább a félrideg állattenyésztésre alapozott mezőgazdaságával. A következő évben, 1700 őszén Boldog község urbáriumában jegyzi meg ugyanó, hogy a helybeliek mindig azt tartották jobbágnak, „akiknek saját ekéje volt,” ezek 3 ft. évi cenzust fizettek. Akiknek nem volt saját ekefogata, azok „zsellérek módján” (per formam inquilinorum) ennek felét fizették. „És e vidéken tényleg ma is ezt a szokást tartják általában.”⁶

Mindebből világos, hogy az egykorú Pest megyében, ahol a viszonylagos földbőség következtében (a pilisi hegyvidéket és a solti, dunai árterületet leszámítva) egy-egy parasztagazdaság vetésterületét még nem a kimért telek nagysága, hanem elsősorban az igaerő szabta meg, igen bizonytalan a „jobbágy” és a „zsellér” közti határvonal. Legáltalában különböző természetű egykorú dokumentumok nem egyképpen vonják meg e határvonalat. Másként látja a dolgot az inkább hagyományos, hazai feudális felfogást képviselő urbárium, és megint másként az országos összeírás, amelynek szempontjai részben a földadó bevezetésére készülő bécsi kormányzat elképzeléseit tükrözték, nem is szólva arról, hogy maguk a viszonyok is mások voltak a volt királyi területen és a volt hódoltságban. A tehetősebb jobbágygazda és a szegény zsellér között a valóságban mindenesetre annyi az átmeneti forma, ezek megítélése annyira nem egységes, és egyes családok helyzete is annyira változhatik (pl. állataik elvesztésével), hogy nem meglepő, ha többhelyt vetéssel, állattal bíró zselléreket és ugyanakkor náluk nyilvánvalóan szegényebb jobbágycsoportokat találunk.⁷ Sőt a skála tulajdonképpen még szélesebb: éppen a szegényebb paraszti rétegek felé, amelyeket az adózás dokumentumai láthatólag nem is kísérték mindvégig figyelemmel. Voltak olyan, feltehetően önálló lakhellyel, külön háztartással bíró zsellérek, akiket e források a jobbágygazdához hasonlóan, mellettük vagy

⁶ Conscriptio Boriano-fiscalis in possessione Szent Lőrinc, 1699. OL, UC 53/7.

⁷ Conscriptio bonorum arcis Buyak, 1700. OL, UC 7/62.

⁸ Tóalmás 1700/1701. évi névszerinti összeírásában 5 zsellér szerepel külön háztartással, egyikük 4 ökrös és 4 tehén tulajdonosként, míg ugyanott olyan jobbágy is szerepel, akinek nincs többje egy telhennél. Pest megye levéltára (továbbiakban: PmL) Ó. 21 — A. 6. jegyzetben id. 1700 évi urbárium szerint az egésztelkes jobbágnak 20 pozsonyi köből, a zsellérnek 10 pozsonyi köből (!) vetése van. OL, UC 7/62. Feudális szemmel egyébként is nemcsak a nincstelen parasztot tekinthették zsellérnek, hanem a jómódú szőlőművelőt stb. is, ha nem úrbéres földből élt elsősorban.

esetleg külön csoportban, utánuk, de névszerint, a teljes család- és keresztnév feltüntetésével írtak össze. Voltak házatlan zsellérek, akiknek már nem hallunk nevéről: csak pusztá szám jelzi őket egy-egy jobbágygazda rovatában, akinek házatáján éltek.⁸ Voltak, akiket időnként jelez még ugyan egy-egy forrás, de már nem is külön számmal, hanem csak a jobbágygazda saját fiaival közös rovatban („filii et inquilini”) mint a paraszti háztartás tartozékát, a szélesebb értelemben vett család közös munkaerejének egyik, külön le sem mért elemeként.⁹ De végül olyanok is voltak ennek a szem elől mindinkább eltűnő sornak a végén, akik már így sem szerepeltek, hanem egyszerűen kimaradtak az összeírásból, urbáriumból. Így, mint ma már tudjuk, a majorsági, uradalmi cselédek, a nemesi udvarházak szolgálói is.¹⁰

A megyei adóösszeírások szerint Pest megye adózó családfőinek száma 1699—1703 közt 7209-ről 8139-re, ezen belül a váci járásban 2608-ról 2633-ra emelkedett. Fel-tűnő azonban, hogy közben az 1701-ből származó adatok helyenként még magasabbra ugranak, különösen a váci járásban: 3340-re.¹¹ Mi lehet oka e 732 többletnek, majd 707 családfővel való csökkenésnek a „normális” szintre? A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy átvándorlási hullám jött észak felől, hiszen a megyének éppen északi területeiről van szó. A jelenség azonban kissé túlságosan szabályozottan egy időben megy végbe ily sok helységben még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy rossz termés, inséges esztendő valóban nagyobb területről idézhetett elő egyidejű elvándorlást. Az átvándorlás on túlmenően felmerülhet tehát az is, hogy esetleg az adatfelvétel szempontjai változtak köz-ben, illetve hogy e szempontokat éppen itt és ekkor némileg másként értelmezték. Vagyis az összeírók átmenetileg mélyebbre mentek a szegényebb paraszti rétegek nyilván-tartásbavételében. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy az 1701-es számbeli kiugrás elsősorban a zsellérek között jelentkezik, a jobbágygazdák száma viszonylag kevésbé változik. Íme néhány példa:

Helység	Jobbágy		Zsellér	
	1701	1703	1701	1703
Boldog	46	45	35	5
Bán	43	43	24	8
Galgahévíz	53	53	21	9
Gomba	53	54	22	11
Tura	84	81	67	29

Ez persze önmagában még nem sokat mond, mert nemcsak a máskor kihagyott, hanem az átvándorló paraszti elem is elsősorban a zsellérek soraiból kerülhetett ki. A kérdés így nem dönthető el határozottan. Mindenesetre utána kellett néznünk, hogy egyáltalában lehetett-e olyan többlet, amelyet az összeírók 1701-ben esetleg nagyobb mértékben vettek figyelembe, mint máskor. Ily többlet persze részben abból is adódhatott, ami más alkalommal, felületesebb összeírók figyelmét elkerülte. De teljes mértékben aligha adódhatott ebből. Nyilvánvaló, hogy sem a népesség kiszámítása, sem a parasztság viszonyainak, a paraszti rétegződés egész skálájának megismerése szempontjából nem közömbös, hogy jutunk-e, s minő mértékben jutunk nyomára kimaradt elemeknek.

Két olyan helység akadt, éppen a váci járásban, amelynek 1702 körül nemcsak megyei adóösszeírási adatait ismerjük, hanem (egyházi adatfelvételtől) feltehetően teljes lélekszámát is. Kettő persze csak csepp a tengerben, de a víz, szoktuk mondani, cseppekben is víz marad.

Galgahévízen az 1701 végén (az 1701/2. gazdasági évre) készült összeírás szerint 53 jobbágy és 21 zsellér, összesen 74 család élt, az 1702 végén (az 1702/3. évre) készült

⁸ A Váci járás egy részének 1702/3. évi névszerinti összeírásában pl. előfordul, hogy a helységen belül külön csoportban szerepelnek az „inquilini aedes habentes”, míg más, nyilván házatlan zsellérek csak számadatként tűnnek fel a megfelelő jobbágygazda neve után. PmL Ő. 25.

⁹ Pest megye 1701. máj. 6-án kelt megyei összesítése az 1700/1701. évre. PmL Ő, 21.

¹⁰ Szabó István: A magyarság életrajza, Bp. 1941, 123—4. l.

¹¹ Vö. PmL Ő. 146 (1698/99); Ő. 22 (1701/2); Ő. 26 (1702/3).

összeírás szerint pedig 53 jobbágy és 9 zsellér, vagyis összesen 62 család. Ez családonként a régóta alkalmazott és újabb történetstatistikusaink által is helyesnek tartott¹² ötös szorzószámmal 370, illetve 310 főt tenne ki. A teljes lélekszám azonban 1702-ben 480 fő.¹³ Tura községben 1701 végén az összeírás szerint 84 jobbágy és 67 zsellér, összesen 151 család, 1702 végén pedig 81 jobbágy és 29 zsellér, vagyis összesen 110 család élt. Ez ismét öttel számítva 755, illetve 550 fő volna. A teljes lélekszám azonban 1702-ben 876 fő.¹⁴ Ha az egyházi adatok csak megközelítően is használhatók, akkor a népesség egy része nyilvánvalóan hiányzik az adóösszeírásokból.

Hiányozhatnak a földesúr és családja; az Esterházyak azonban nem e községben éltek, aminthogy földesúri család általában kevés élt még ekkor Pest megyében, az is inkább Pest-Budán, a birtokos nemek főként Nógrádban. Hiányozhatnának továbbá az uradalom tisztviselői és gazdatisztjei. Ilyenek nyilván megfordultak e két faluban is, külön majorságnak azonban nincs nyoma a helyszínen, és általában nem sok nyoma van Pest megyében ekkor.¹⁴ A szóban forgó községek és szomszédaik 1696. évi urbárium¹⁵ kifejezetten meg is mondja, hogy itt a jobbágyok semmiféle robotot (gratuitos labores nullos) nem végeznek, még ott sem, ahol régebben a török földesúrnak kaszáltak vagy fát hordtak. Egy 1698/99. évi összeírás¹⁶ (éppen a váci járásról), amely a jobbágyszolgáltatásokat, sőt azt is felsorolja, hogy hol vannak a földesúrnak a parasztok kezén saját állatai; e két faluban szintén nem beszél sem robotról, sem uradalmi állatokról. Nem beszél robotról az 1700 őszén kelt urbárium¹⁷ sem, amely egyébként minden úrbéres szolgáltatást felsorol. Az 1702/3. évi összeírás is csak pénzbeli cenzust és kilencedet említ a földesúri jövedelmek között.

Hiányzik az összeírásokból általában a mezővárosi, falusi értelmiség is. Az 1698/99. évi összesítés azonban kivételesen ezek összeszámlálásával is megpróbálkozik. Kiderül ebből, hogy valóban éppen Turán élt a váci járásban található 4 falusi iskolamester egyike, évi 10 ft. járandósággal, ami nagyjából egy ökor árának felelt meg.¹⁸ A hiányt azonban sem ő, sem a két község előljáróinak családja nem tölti be, — ez utóbbiak, adómentességet élvezvén, az összesítésekből rendszerint szintén hiányzanak. Ezúttal azonban van olyan névszerinti összeírásunk,¹⁹ amelyből megtudjuk, hogy 1699. december 15-én Galgahévízen Gregus Márton bíró és 2 „polgár”, Turán Mackó Dániel bíró és szintén 2 „polgár”, vagyis összesen 3—3 családfő esett ebbe a kategóriába. 1702-ben a személyek lehettek mások, de a számok aligha. Feltehetjük még, hogy mindkét helyen akadt taksafizető falusi iparos (az összeírásban szereplő 1—1 serfözön kívül): kovács vagy molnár (a 2 faluban összesen 3 malomról tudunk). Taksajegyzékünk nem maradt e korai időkből, de nem valószínű, hogy 4—5 ilyen családfőnél több szerepelne rajta a két helységben együttvéve. Mindezzel összeszedtünk Galgahévízen mondjuk 5, Turán nagyjából 7 családot, vagyis 25, illetve 35 személyt. Csakhogy ez nem elég.

A nyomok azonban szerencsére tovább vezetnek. A váci járás adatainak 1702 végén készült összesítése után²⁰ külön függelékként, Pataky Gábor szolgabíró 36 helységben 160 fejős tehenet, 181 tinót, 308 juhot és kecskét meg 20 bárányt számlál össze e cím alatt: *facultates servorum*, vagyis: „szolgák jószágai”. Mindezen helységekben — köztük főleg Monor, Úlló, Valkó, Tura és Galgahévíz szerepel viszonylag „nagyobb” tételekkel — tehát szolgák, cselédek is voltak; és bizonyára voltak másutt is, olyanok is, akiknek egyáltalában nem volt saját állatuk. Nyilvánvalóan ezek nyomán jutunk közelebb azon szegényparaszti rétegekhez, amelyek a népesség számában mutatkozó többletet elsősorban okozták.

Kézenfekvő, hogy mindjárt uradalmi cselédekre gondoljunk. Így amikor Rákoscsabán jutunk nyomukra, a Forster-uradalom körül. Ez utóbbinak földesúri jövedelmi jegyzékén²¹ már 1701 októberében évi 52 nap robot szerepel, bár valószínűleg csak pénzértékben, hogy legyen mi után megváltást követelni,²² hiszen az 1702/3. évi összeírás szerint ténylegesen egyelőre itt is csak évi 6 nap robotot, kaszálást végeztek a jobbágyok,²³

¹² Dávid Z. i. m. 189. l.

¹³ Váci püspöki levéltár. Can. vis. II. Ezen adatokat dr. Petreői Sándor volt szíves velem közölni.

¹⁴ Szabó I. i. m. 126. l.

¹⁵ OL, UC 92/29.

¹⁶ PmL Ö. 17.

¹⁷ OL, UC 7/62.

¹⁸ PmL Ö. 17.

¹⁹ PmL Ö. 18.

²⁰ PmL Ö. 26.

²¹ Beschreib- und Schätzung, des Curial Dorf Csaba. OL, UC 6/88.

²² Ennek előfordulására l. *Hildenstab György*: Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely 1910. 10. l.

²³ PmL Ö. 26.

ami aligha lett volna így, ha az uradalom a helyszínen nagyobb allódiummal rendelkezik. Gödöllőn is lehettek uradalmi cselédek, ahol br. Lew Ferencnek saját, urasági állatai voltak: 15 ökre, 1 lova, 20 tehene, 20 tinója; bár lehet, hogy ezeket jobbágyok kezére bízta. Sőtér Ferenc volt Pest megyei alispán 1703 őszén kelt végrendeletéből²⁴ tudjuk, hogy neki itt a váci járásban, Tápiósápon „szép udvarháza”, serfözője, szőlője, egy vízi- és egy szárazmalma, halastava, kertje volt, s mindehhez bizonyára cselédeket is tartott; bár ez a példa jelen kérdésünkre nem felel, hiszen Tápiósáp mint jobbágyfalu egyszertien fel sem bukkan ez időben az adóösszeírásokban, nyilván éppen azért nem, mert adózó jobbágyok nem, hanem csak földesúri alkalmazottak éltek ott. De ha voltak is különböző helyeken uradalmi cselédek, szolgák; nagyon sok helyen, nagyobb számban aligha lehettek a XVIII. század küszöbén Pest megyében. Amikor tehát a váci járás 47 helysége közül 36-ban bukkanak fel az összeírásban jószággal bíró cselédek, olyan megyében, ahol egyébként ekkoriban még úri majorságnak viszonylag oly kevés határozott nyoma van, akkor kezdünk arra gondolni, hogy itt mások cselédeiről is szó lehet. Így arra, hogy a nagyobb állattenyésztő falvak tarthattak esetleg községi pásztorokat. Tartottak is. Az 1699. decemberi összeírásban, a névsor végén ott szerepel: „tehén pásztor Bas Albert, ökör pásztor Samu, juhász Rácz Mihály, boarius Miksa”.²⁵ Ezek azonban (legalábbis akkor) nem maradtak ki az összeírásból, és egyébként sem magyaráznák még meg teljesen a számbeli különbséget.

A kérdést, úgy gondoljuk, eldönti a pilisi járás névszerinti adatfelvétele²⁶ 1702 végéről, tehát ugyanazon időpontból. Itt, ahol több a hegyvidéki, szegényebb falu, 36 helység közül csak 5-ben tűnnek fel a cselédek jószágai, és kettő (Bia, Tinnye) kivételével Duna melletti falvakban (Szigetmonostor, Dunabogdány, Makád). De félreérthetetlenül egy-egy jobbágygazda rovataiban tűnnek fel, jelezve, hogy annak háztartása családtagok, igazállatok és egyéb javak mellett olyan cselédekkel is rendelkezik, akiknek egy-két saját jószágja is akad. Eléggé természetes, hogy ilyesminek mondjuk nem Pilisvörösvárott van nyoma, ahol 1696-ban 66 családfő közül egyetlen egésztelkes sincs: 1 háromnegyedtelkes, 21 féltelkes és 44 negyedtelkes jobbágy rendelkezik összesen 67 ökörrel, és csupa irtványföldön összesen csak 291 pozsonyi mérő vetéssel, amelyből 146 1/2 mérő a búza, a többi kukorica, árpa és zab.²⁷ Tinnyen viszont már 2 ilyen cseléd tartó gazda van: Kis Mihály és Marti Mihály, az utóbbi 6 ökör, 2 ló, 5 tehén és 6 tinó tulajdonosa. Szigetmonostoron ilyen cselédes jobbágy Cseri János, Cseri István, Szalai János, egyenként 5—7 igazállattal, tehenekkel, az utóbbi 80 juh birtokában, főleg pedig Szabó István, 8 ökör, 5 ló, 5 tehén és 140 juh gazdája. Madarassi Gergely sem igen maga látta el, szűkebb, nem igen népes családjával 10 igazállatát. Cselédjének azonban, ha volt ilyen, talán nem volt felírni való állata, és így nem került nyilvántartásba. Tótfaluban akad olyan, nagyobb szőlővel rendelkező jobbágy, akinek neve után 2 zsellér is szerepel, cselédjének viszont nincs nyoma. Dunabogdányon viszont Fábián Imre házatáján 2 zsellér, Szabó Györgyén 1 zsellér él, de mindkét gazda háztartásában jószággal bíró cseléd is szerepel, világos jeleket annak, hogy zsellér és cseléd két olyan kategória, amely külön is, de együtt is előfordulhat egy-egy jobbágygazdaság keretében.

A pilisi járás adatainak tanúságát megerősíti az a tény, hogy a solti járás ugyanazon időből származó, névszerinti összeírásában²⁸ szintén jobbágygazdák neve után szerepel a cselédek jószágai. Így Dömsödön Halász Ferenc gazdaságában 6 ökör, 7 ló, 6 tehén, 75 juh, valamint vetés és szőlő mellett van ilyen külön, saját jószággal bíró cseléd. Ezek után már igen valószínűnek látszik, hogy Pataky Gáspár a váci járás általában gazdagabb falvaiban is *jobbágygazdák cselédeinek* jószágát számlálgatta, az esetleges uradalmi cselédekétől függetlenül. Sőt nemcsak valószínűnek, hanem bizonyosnak, ha figyelembe vesszük a váci járás ugyanezen, 1703 elején lezárt összeírásának egy másik példányát,²⁹ illetve pontosabban ennek helyenként felbukkanó olyan bejegyzéseit, amelyek értelme éppen a fentiek ismeretében válik egészen világossá. Ez a példány nem ad összesítő függelék a „szolgák jószágairól”, egy-két helység esetében azonban (nem mindegyikében) ugyanilyen rovateim („servorum facultates”) alatt egyes jobbágy-családfők adatai után, a sor végén hozzátesszi: 2 v., vagyis: cselédjének (vagy cselédeinek) 2 tehene van; másutt esetleg: 1 juv. vagy 12 ov., annak feltüntetése céljából, hogy itt a gazda cselédjének vagy cselédeinek 1 tinója, ill. 12 juha van. Ezen adatok szerint Galgácsán Holló Mihály, aki a viszonylag legtehetősebb helybeli jobbágygazdák közé tar-

²⁴ PmL Polgári perek, Fasc. 52 (1766), Nr. 23.

²⁵ PmL Ö. 18.

²⁶ PmL Ö. 26/c.

²⁷ OL, UC 63/5.

²⁸ PmL Ö. 27.

²⁹ PmL Ö. 25.

tozott, 10 ígás ökör (és még 5 gulyabeli marha), 2 ló, 6 fejőstehén, 28 juh, 12 sertés, valamint 22 pozsonyi mérő vetőmagot igénylő (kb. 11 hold) búzavetés és 16 mérős tavaszi (rozs-, árpa-, zab-) vetés mellé cselédet vagy cselédeket is tartott, amit egyébként igen érthetővé tesz az a tény is, hogy az összeírás szerint felnőtt (16 éven felüli) gyermeke nem lévén, a felsorolt állatokkal és földekkel kapcsolatos összes teendőket feleségével, másodmagával kellett volna elvégeznie. A mellette lakó Holló Andrásnak jóval kevesebbje volt, bár még mindig a tehetősebb telkes jobbágyok közé számított: háztartásában feleségén és felnőtt gyermekén kívül 1 házatlan zsellér élt, aki név nélkül szerepel a kimutatásban, valamint 1 vagy több cseléd, amit már csak 2 tehén jelez a cselédek jószágának rovatában; ez a munkaerő látta el a gazda 4 ígás ökrét, 2 lovát, 5 fejőstehenét, 28 juhát, 5 sertését, ez gondoskodott arról, hogy a kezén levő földekbe 10 pozsonyi mérő vetőmag kerüljön. Holló Andrásnál jóval gazdagabb jobbágyok is éltek Galgamácsán, anélkül, hogy az összeírás említést tenne cselédek állatairól. Ettől függetlenül azonban lehettek olyan cselédek, akik saját állattal nem rendelkeztek, és így nem is kerültek bele a megye nyilvántartásába. Éppen ezért hiába számoljuk össze, hogy Galgamácsán 46 közül 4 családfő rovatában bukkan fel nyoma cselédek jószágának: ebből még nem következtethetünk a cselédet tartó jobbágygazdák arányszámára, mert a cselédek nagyobbrészt semmiféle jószággal nem rendelkező, szegény parasztok lehettek. Azt sem tudjuk meghatározni ugyanezen okból, hogy a jobbágygazdaságok méreteivel minő arányban növekszik a cselédek száma. Az persze bizonyos, hogy elsősorban a legtehetősebb gazdák háztartásában tűnnek fel cselédek. Galgamácsán Lengyel József jobbágygazdasága 16 ígás ökör (és 4 gulyabeli marha), valamint 26 pozsonyi mérős szántóföld mellett 1 felnőtt gyermek, 1 zsellér és 1 vagy több olyan cseléd munkaerejével rendelkezik, akinek összesen 2 saját tinója van. Hasonló a helyzet Aszódon is, ahol a jobbmódúak közé számító Nagy János gazdaságában magán, feleségén, 3 felnőtt gyermekén, házatlan zsellérének kívül egy vagy több (3 tehénnel bíró!) cseléd végzi azon teendőket, amelyek 12 ígás ökör (és 10 gulyabeli marha), 2 ló, 6 fejőstehén, 53 juh, 21 sertés, 20 pozsonyi mérős búzavetés, 11 pozsonyi mérős tavaszi vetés mellett adódnak. Az ugyancsak jómódú Tóth Márton gazdaságában ő magán, feleségén, szintén 3 felnőtt gyermekén, 2 otlakó, házatlan zsellérének kívül egy vagy több cseléd (20 juh tulajdonosa) végzi a 12 ökör (és 4 gulyabeli marha), 2 ló, 7 tehén, 55 juh (és 15 nyájbeli juh), 6 sertés, valamint 20 pozsonyi mérős búzavetés és 24 pozsonyi mérős tavaszi vetés körül adódó munkákat. A helység legtehetősebb gazdája a jobbágyorsból már kiemelkedő Tóth János libertinus, aki 8 felnőtt gyermek mellett (1 tehén tanúsága szerint) cselédet vagy cselédeket is tartott, és emellett 14 ígás ökörrrel, 34 hízott ökörrrel, 4 lóval, 13 fejőstehénnel, 100 juhval (és 30 nyájbeli juhval), 10 sertéssel, valamint 30 pozsonyi mérős búzavetéssel és 18 pozsonyi mérős tavaszi vetéssel rendelkezett. Volt cselédje (2 tinó tanúsága szerint) Gazó Gergely 8 ökrös és Fazekas Márton 10 ökrös gazdának is, — ez utóbbi cselédei 2 tinóval és 2 tehénnel rendelkeztek —, de itt is akadtak tehetősebb jobbágyok, akiknek háztartásában az összeírás nem tud cselédről, esetleg ismét csak azért, mert jószággal nem bíró cselédek szolgáltak náluk. Így megint nem irányadó, ha Aszódon 63 közül 10 családfő rovatában bukkanak csak fel cselédek jószágai. Hiszen ugyanakkor vannak nyilvánvalóan kevésbé tehetősebb jobbágygazdák is, akik mégis tartanak cselédet: így Holykó Jánosnak 4 ígás ökör, 1 ló, 6 tehén, 7 sertés, 4 pozsonyi mérős búzavetés és 3 pozsonyi mérős tavaszi vetés mellett a házában lakó zselléren kívül olyan cselédje is van, aki 1 tehén tulajdonosa. Domonyban 18 jobbágygazda közül csak egynek van jószággal (12 juhval) bíró cselédje: ez Kovács Márton 6 ökrös gazda, 70 juh birtokosa, felnőtt gyermekek nélkül.

Az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a paraszti familiába a családtagokon kívül a szolga vagy cseléd, valamint az otlakó, házatlan zsellér tartozott. A cseléd nyilván teljes munkaerejével állott a jobbágygazda rendelkezésére, míg az otlakó zsellér végezhetett részes munkát is. Az önálló háztartásban élő, házas zsellér napszámos munkát vállalhatott, főleg aratáskor, — az a tény, hogy a különböző mezőgazdasági munkák után járó napszámokat a megye a XVII. század végén már részletesen szabályozza, pontosan megállapítva, hogy milyen munkafajta után mennyi napszám jár kosztal és mennyi anélkül, világosan mutatja e jelenség általános elterjedtségét és gyakoriságát. Domony helységénél azonban a váci járás említett összeírása a jobbágygazdák után külön csoportban felsorol névszerint 10 házas zsellér (domos habentes) családfőt, odairva melléjük, hogy „serviunt”, vagyis: szolgálnak. Ezek szerint házas zsellér is volt állandó szolgálatban, bár az már nem derül ki az adatból, hogy kinek a szolgálatában.

A paraszti „familia” gazdasági struktúrájának részletes elemzéséhez sajnos szintén nem elegendők jelen adataink. Mert ha egy-egy esetben, mint láttuk, meg is tudjuk belőlük, hogy mekkora állatállomány, mekkora szántóterület vagy szőlő az, amelynek teen-

dőit a paraszti háztartás tagjainak el kellett látnia, és a másik oldalon azt, hogy hány felnőtt gyermekkel és ottlakó zsellérral számolhatunk; azt már nem tudjuk meg, hogy hány cselédeje volt annak a háztartásnak, amelyben cselédek jószágait emlegetik, meg azt sem, hogy hol voltak még jószággal nem rendelkező cselédek. A teendők belső arányát és elosztását sem igen tudjuk még belőlük rekonstruálni. A helyzet bizonyára némileg más volt e még nagyrészt állattenyésztő falvakban, ahol a nagyobb gazdák szomszédos pusztákon külön legelőket is béreltek, és ismét más ott, ahol már a földművelés, a szántó-föld állott a teendők előterében.

A kecskeméti járásról ilyen részletes összeírásunk nem maradt ebből az időből, de ott sem igen lehetett más a helyzet. A széles határú és ez időben még elsősorban állattartó nagyobb alföldi mezővárosokban persze eddig is gyakran hallottunk a civisgazdák cselédeiről, pásztorairól, meg a mezei munkások, részes napszámások, zsellérek különféle fajtáiról. A legmesszebbmenő példa maga Kecskemét, amely 1701-ben 23 kun pusztát vett bérbe a jászkun alkapitánytól, úgyhogy ezekkel és saját pusztáival együtt összesen több mint 228 000 holdon gazdálkodott,²⁹ legeltette gulyáit és méneseit. Pontosabban: a legelőkön elsősorban a jómódú „záhin-gazdák” osztozkodtak, akik (egy 1677 körüli vizsály iratai szerint) mint „marhásabb” lakosok a közelebb fekvő pusztákról kiszorították a „marhátlanabb” lakosokat, sőt még a távoli pusztákra való áthajtást sem akarták megengedni nekik.³⁰ A gazdagabb állatait pedig cselédek kezelték, kint a pusztákon pásztorok, „rideg” legények legeltették, családtalan férfiak, akiknek nem egyszer saját állataik is voltak, de azokat a nagygazda állataihoz csapták, ott is teleltették, amiért azonban már részt kellett belőlük adniuk.³¹ Lényegében véve a század küszöbére is áll, amit három évtized múlva *Bél Mátyás* írt Kecskemétről, roppant baromvásáraitól, meg ősz szakállú, szigorú tanácsbeli gazdáiról (a vezető nagygazdákról), akik „engedelmességben” tartják a népet, és akiknek „a pusztákon nagy számmal vannak pásztoraik és egyéb külső cselédek”.³²

Itt azonban most nem a mezővárosok naggyá, már némileg mássá fejlődött, sajátos esetéről van szó, hanem arról — és ez az érdekesebb —, hogy gyakran a kisebb helységek telkes jobbágyainak is voltak cselédek. Az új, hegyvidéki, irtványföldes, szűk határú telepítéseken úgy látszik nem igen honosodott meg ez a jelenség. Ellenben a régibb típusú, síkvidéki, állattartó falvakban nyilvánvalóan igen messzi hagyományokra megy vissza. Itt érünk nyomára az eredeti jelenségek: a paraszti „familiának”, amelynek szerkezete bizonyos fokig már e töredékes forrásadatok alapján is kitapintható. A mezővárosok esetében már fokozottabb mértékben van arról szó, hogy a paraszti árutermelés előrehaladtával a jobb módú, tőzsérkedő gazdák bérbe veszik a „marhátlan”, szegény parasztok munkaerejét. Itt a kapitalizmus bizonyos csírái már erősebb új elemként hatnak, és olyan átmeneti formákat hoznak létre, amelyekben a régi „familia” keretét mindinkább szétoldja, elhomályosítja, a jövő felé mutató, új tartalom. A falvakban viszont még más a jelenségek aránya, itt közelebb vagyunk még a feudális paraszti „familiához”, és feltehetően ennek nyoma az, hogy „fiak és zsellérek” néven meg sem nevezett szolgák a családfő, egykorú kifejezéssel: a „gazda” rovatában bukkanak fel, amikor felbukkannak. Amiből az is nyilvánvaló, hogy a feudális adóztatás írott forrásai nem az egyéneket, hanem a paraszti termelés gazdasági egységeit: a háztartásokat, familiákat vették nyilvántartásba. Ezek lehettek jelentősebbek (egésztelkes, féltelkes stb. jobbágyok esetében), vagy — másodsorban és változó mélységig — kisebbek (önálló zsellérek vagy özvegyek esetében, ahol az utóbbiak egyáltalán külön meg tudtak élni), de mind külön sejtjei voltak a falu közösségének. A nyilvántartásbavétel a családfő nevéen történt, hiszen a háztartás család *is*. De nem minden mai, szűkebb értelemben vett család volt önálló familia. A szegényebb parasztok bizonyos rétegeivel az adóztató szervek már nem érintkeztek közvetlenül: ezek vagy a földesúr saját cselédségéhez tartoztak, vagy a jobbágyfamiliák keretébe. A „jobbágy” tehát a feudális társadalom alapvető kizsákmányolt osztályának, a parasztságnak viszonylag magasabb rétegeihez számított, mint olyan familia, termelési egység vezetője, „gazdája”, amelyben szűkebb családján, feleségén, kisebb gyermekein, házas fiaian túl lazábban vagy közelebről esetleg rokonok, családtöredékek, önállóan megélni képtelen özvegyek, özvegyasszonyok, házatlan zsellérek, pásztorok és más fogadott cselédek is az ő vezetésé, felelőssége alá tartoztak. Ez persze elsősorban az egésztelkesekre, a saját ekfogattal bíró, nagyobb gazdákra állt. A váci járás 10 régi, állattartó községé-

²⁹ *Hornyik János*: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét 1927, 43—4, 53. l.

³⁰ *Uo.* 67—9, 71. l.

³¹ *Oppel Jenő*: Cegléd 1730-ig. Bp. 1931, 73—4. l.

³² *Bél Mátyás*: *Notitia*. III. k. 153. s. köv. l. — *Hornyik János*: Kecskemét története, III. 226. szerint 1700-ban Kecskemét adókövetésében a gazda rovatában a cseléd is szerepelt, a családtagokhoz hasonlóan 98 dénárral.

nek 1696. évi urbáriumában³³ az összeírtak közül még mintegy 25% egésztelkes, 17% féltelkes, 44% negyedtelkes, szegény jobbágy és zsellér pedig 14%, mivel a szegény-parasztok többi eleme feltehetően más famíliához számítván nem került nyilvántartásba. Tóalmáson³⁴ 1700 végén 80 családfőből 26 volt 6–10 ökrös gazda, 5 pedig házas, önálló zsellér.

Hegyalján a XVI. századi jobbágházartartások vizsgálata során bukkant fel ez a paraszti „família”, mint ősi feudális képződmény, talán a régóta ismeretes főúri famíliának is alapmintája, de mindenesetre „a falusi feudalizmus sajátos alapsejtje: a telkes jobbágy háztartása körül tömörülő, feudális értelemben vett család, amely közelebbi és távolabbi vérokonság mellett a gazdához különböző gazdasági szálakkal fűződő egzisztenciákat (bérlők, zsellérek, szolgák) foglal magába”.³⁵ Nem egészen tisztázott még, hogy ez a familia mennyiben alakult át a Hegyalján a majorsági árutermelés kibontakozásával párhuzamosan, amikor a XVII. század folyamán a földesurak fokozódó mértékben kezdtek a régi keretek közé közvetlenül belenyúlni. Pest megyében, igaz: a hódoltság alatt konzerválódott, elmaradtabb viszonyok között, mindenesetre a XVIII. század elején is megtalálható. Így az is valószínűnek látszik, hogy az adóösszeírási névsorok olykor szeszélyesnek tűnő változásai (nevek eltűnése, mások felbukkanása) a paraszti vándorlás és a pontatlan összeírókon kívül még mással is összefüggnek. Ha a vándorlás éppen szünetelt, és ha a felmérés megközelítőleg egységes szempontok szerint ment végbe, a legkövetkezetesebb összeíróknak is számolnia kellett azzal, hogy korábban önálló zsellérek szolgálatba álltak és ennek következtében eltűntek egy-egy familia burkában, mások viszont esetleg kiváltak onnan, családalapító fiatalok a szolgáltsort szegény önállósággal próbálták felcserélni, más faluban, de esetleg ugyanott, aminek következtében a helybeli adózók névsora a vándorlásoktól függetlenül is változhatott.

De mi volt egyáltalán „következetesség” az összeíró részéről? A falusi feudalizmusnak a hódoltságban, Pest megyében régi formák között konzerválódott alapsejtjét, a paraszti famíliát vegye alapul? Vagy a volt királyi terület viszonyait, ahol a földesúr a XVII. században közvetlenül igyekezett kihasználni azokat, akik korábban csak közvetve, a paraszti familia részeként voltak a feudális kiszákmányolás tárgyai? Vagy pedig a bécsi kormányzat és budai exponensei azon törekvését, hogy a hazai feudális berendezés szövevényes áttételeit lehetőleg áttörve közvetlenül és elsősorban az államgépezet és saját maguk számára fölőzzék le a termelést, az anyagi javakat? Az ütköző érdekek változó összjátékával együtt változhattak az adóztatás és vele a szűkebb vagy szélesebb körre terjedő adatfelvétel szempontjai, illetve ez utóbbiak értelmezése is. Az 1701 végi összeírás magasabb szintű részben esetleg abból is származhattak, hogy itt ezúttal a szokottnál mélyebbre nyúlva vettek számba bizonyos paraszti rétegeket az adóösszeírásokba általában fölvetett jobbágygazdák és önálló zsellérek, illetve a másik oldalon az önálló tételként semmiképpen nem szereplő *servi*, a jobbágyeszedékek között.

Mindenesetre tény, hogy 1698—1703 között a kormányzat állandóan, határozottan igyekezett korábban nem adózó elemek megadóztatására is. I. Lipót 1698. decemberi pátense a birtokos urakat földesúri jövedelmeik után bizonyos adó fizetésére kötelezte, az „egyszerű”, armális nemeseket pedig jobbágyadó alá szorította.³⁶ A pátent 1699. febr. 9-én hirdették ki Pest megye közgyűlésén,³⁷ de már az 1698. dec. 4-i közgyűlésen olyan értelmű utasítást³⁸ kaptak az 1698/99. évi állami adókiivetést előkészítő összeírás véghezvitelére kijelölt tisztviselők, hogy a jobbágyok és zsellérek, illetve javaik mellett vegyék nyilvántartásba mindenütt a földesurak évi jövedelmét, helyben tartott saját állatait is, továbbá a papokon és az iskolamestereken kívül a jószággal bíró „servitorokat” (servitores cum facultatibus) is. Ez utóbbi megjelölés persze többféle szolgálatban álló elemre vonatkozhatott, így földesúri alkalmazottakra. Az utasításból csak annyi bizonyos, hogy a juhászok, pásztorok (opiliones, pastores) ideszámítottak. Az 1699. jan. 14-i közgyűlés (még mindig a pátens kihirdetése előtt) közelebről meghatározta, hogyan kell az állami adókulcs kiszámításánál egy-egy paraszti háztartás esetében eljárni.³⁹ Eszerint a jobbágy személye után 1/2, felesége után 1/2, minden 2 ökrös vagy 4 lo után ismét 1 dicát (adóegységet), és így sorban, különböző más javak után hány dicát kell számítani. E fel-

³³ OL, UC 92/29. Hasonló kép bontakozik ki azon néhány helység adataiból is, amelyeket az 1696. évi országos összeírás névszerinti felvételben ismertet.

³⁴ PmL Ö. 21.

³⁵ *Makkai László* hozzászólása *Veres Éva* referátumához, Tört. Szemle 1961, 3. 364–8. l.

³⁶ A pátens egy nyomtatott példánya: PmL Misc. pol. 1698; vö. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme.

³⁷ PmL Közgy. jkv. 1698, 380. s. köv. l. A kivetés: PmL Ö. 146.

³⁸ PmL Közgy. jkv. 1698, 369–70. l.

³⁹ PmL Közgy. jkv. 1699, 381. l.

sorolás után pedig ismét a szolgálatban állókról, servitorokról találunk egy figyelemre méltó megjegyzést. A mondat első fele latinul állapítja meg, hogy „a szolgálatban állók nem fognak adózni” (nyilván személyük után, ahogy eddig sem), „és tetszés szerint fel-fogadhatók” (servitores non contribuent et ad libitum conducentur). Ezután jön azonban magyarul, hogy kik ezek a servitoren, és mi az előírt járandóságuk. „Egy öregh farago szolga bére szokás szerint való aba egész ruha” és 10 ft., egy „buitár szolgának egész ruha” jár és 5 ft., és a disznópásztorok is „az fölül említett szolgáknak” feltételeit kapják. Innen már világosabb, hogy milyen foglalkozású szolgákról van szó, ha az nem is, hogy ezek földesurak vagy jobbmódú parasztok szolgálatában állanak-e. Az előírás azonban az adó szempontjából legfontosabb mozzanatot is hozzáteszi magyarul: e szolgák (ha személyük után mentesek is) „az marhájoktól felényit füzetnek mint a gazdák” (vagyis a jobbágyok). Ismételjük: a szövegből még nem derül ki, hogy földesúri vagy paraszti szolgák javainak megadóztatásáról van-e itt szó. Annak alapján azonban, hogy 1703-ban éppen az *állami* adózással kapcsolatos összeírásban találunk a *paraszti* (és úgy látszik csak a paraszti) szolgák állatainak nyomára, legalábbis azt mindenképpen föltehetjük, hogy a szolgák állatainak fele adóval való megterhelése a parasztok szolgáira is vonatkozott (ha nem éppen elsősorban rájuk). Vagyis az állami adóztatás immár kezd beletnyúlni a paraszti familiába; nemcsak annak fejével érintkeznek, mint korábban, hanem a cselédek jószágait felírva közvetlen ellenőrzést kezd gyakorolni olyan szegényebb paraszti elemek fölött is, amelyek azelőtt csak a jobbágygazdának tartoztak számadással. A Hegyalján a XVII. században a majorsági árutermelés, a robotnövelés útjára lépő földesurak feszegették a paraszti familia burkát, közvetlenül akarván kihasználni azokat, akikhez a paraszti familia keretén belül csak közvetve tudtak addig hozzáférni. Pest megye helyzetében, a volt hódoltság elmaradt viszonyai közt, ahol még hiányoztak a fejlettebb majorsági gazdálkodás előtérbe nyomulásának fő feltételei, a XVII—XVIII. század fordulóján elsősorban a kormányzat, az adóztató hatóságok, és nem a földesurak kezdték ezt a burkot feszegetni. Az első hegedűt itt a kormányzat képviselője: a budai császári igazgatás játszotta, amellyel szemben a nagyrészt megyén kívül élő, birtokos nemesség rendi érdekei is nem egyszer háttérbe szorultak. Az adórendelkezések azonban, ha nyilvánvalóan volt is hatásuk, ha írásbeli utalásaikkal figyelmeztetik is az utókort a paraszti familia annakidején bizonyára magától értetődő létezésére, önmagukban még nem számolhatták fel magát a paraszti familiát.

Ha ez így van, akkor viszont esetleg további adatokat is találhatunk, amelyek alátámasztják vagy megdöntik feltevéseinket. Mert amit az előbbiek során felvázoltunk, az ad ugyan talán valami egységes magyarázatot a töredékesen felbukkanó rész-adatokra, de csak feltevés formájában. Így igen valószínű, hogy a falvak telkes jobbágyai részben cselédeket tartottak. Igen valószínű, hogy ezek a volt hódoltság területén ekkor még régi formájában továbbélő paraszti familia keretében helyezkedtek el, hiszen háztalan zsellérek és szolgák a jobbágyháztartások elemeiként jelentkeznek a forrásokban. E valószínűségeket azonban olyan további adatoknak kellene igazolniuk, amelyek világosan arról tanúskodnak, hogy a jobbágyok cselédtartása és a cselédek familiába tartozása később is ilyen formában van meg Pest megyében, legalábbis a majorsági gazdálkodás előretörése és az új feltételek kialakulása előtti időszakban, a XVIII. század negyvenes éveigi. Persze a paraszti familiának valaminő formája nyilván a keretei közt élők közvetlenebb földesúri vagy állami kihasználása után is fennmaradt; annyival is inkább, mivel a paraszti gazdaság munkaerőigénye egyáltalában nem csökkent a robotterhek azon növekedésével, amelyet a majorsági gazdálkodás hozott magával; és így a tehetősebb gazdák háztartásában a továbbiakban is sor került szolgák, cselédek alkalmazására. De ha e későbbi idők problémáira nem is nyúlhattunk már ezúttal át, mindenesetre ez volt vizsgálatunk során az a pont, ahol az addig szinte véletlenül előkerült adatokat kísérletként továbbiakkal próbáltuk kiegészíteni.

A szakirodalomból eddig is ismeretes volt, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején, a közdadás bevezetésével kapcsolatban 1707 nyarán végrehajtott összeírás tanulságaként, az 1708 tavaszán tartott egri gyűlés némileg módosította a dicák, az adóegységek kiszámításának módját. Helyesebbnek ítélte, ha a „gazdán” és feleségén kívül eddig is tekintetbe vett 16 éven felüli gyermekek után zentül csak 1/2—1/2 dicát számítanak, de ezt számításba veszik a jobbágygazda szolgálatában álló cselédek után is.⁴⁰ Az utatítás latin szövegében olyan rovatcím szerepel, amely a közvetlen családtagokkal együtt a „servilis familia” tagjait, a *familia szolgálóelemeit* is feltünteti.⁴¹ Pest megyéből azonban

⁴⁰ Takács János : A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg 1941, 195, 199. l. A Rákóczi-kori dica-összeírásnak a jobbágyok szolgálait illető tanúságára *Dávid Z. i. m.* 186 l. is utalt.

⁴¹ „Personae hospitii, filiorum, filiarum, servilisque familiae 16 annorum.”

új adatokat is találhatunk több, egymással ismét egybevethető összeírásban az 1730-as évek küszöbéről.

A váci járás két helységéről maradt 1731-ből olyan egyházi összeírás, amely névszerint felsorol minden nemű és korú, helyben lakó személyt, méghozzá számozott (láthatólag vérségi, kisebb) családok szerint csoportosítva.⁴² Eszerint Szadán, ahol 1728-ban az országos összeírás alkalmából⁴³ 38 jobbágy (ebből 3 özvegy), 25 házas zsellér és 2 özvegy összesen 65 háztartását vették nyilvántartásba, és ahol két év múlva a megyei összeírás 51 jobbágy, 5 özvegy és 11 zsellér összesen 67 háztartását vette számba (a 3 előjáró családján kívül),⁴⁴ — az egyházi összeírók 1731-ben 112 kiscsaládot, összesen 619 lelket találtak. Veresegyházán 1728-ban 42 jobbágy, 35 házas zsellér és 3 Aszódról jött telepes összesen 75 háztartásáról olvasunk, 1731-ben azonban az egyházi adatok szerint 150 család, összesen 662 személy bukkan fel ugyanott. Ilyen különbség ilyen formában a két adatfelvétel közt eltelt, viszonylag rövid idő alatt történt esetleges bevándorlással aligha volna kielégítően magyarázható. A családok száma tehát jóval nagyobb, mint az adózó háztartásoké. Csak az nem derül ki, hogy mennyiben azért, mert most már valóban megnőtt az uradalmi cselédek száma, és mennyiben azért, mert esetleg voltak olyan szegényparaszti kiscsaládok, családtöredékek, amelyek egy-egy adózó háztartáshoz kapcsolódtak.

A kérdések egy részére, ha nem is mindre, szerencsére válaszol a harmadik eset, a váci püspöki uradalom egy kisebb falujáé, Püspökhatvané. Itt az 1728-i országos összeírás 35 jobbágyot, 3 házas zsellért, tehát 38, ill. 1 taksás molnárral és 1 uradalmi ispánáll összesen 40 családfőt sorol fel. Az 1731/32. évre készült megyei dikális összeírás a 3 előjáróval együtt 25 jobbágyot, 8 özvegyet, 8 némi anyagi erővel bíró zsellért, 2 egyebet, tehát 43, ill. 4 taksással (kovács, mészáros, kocsmáros, molnár) együtt összesen 47 családfőt talált, csak sommásan utalva arra, hogy ezeken kívül vannak itt (nyilván adó alá nem tartozó) pásztorok stb. is.⁴⁵ A valamivel korábban, 1731 húsvét táján készült egyházi összeírás⁴⁶ viszont, amelynek egyik lapját mellélektként közöljük, 67 katolikus és 14 protestáns, összesen 81 családot sorol fel. E néhány számadat még nem visz bennünket tovább, annál inkább azonban az a tény, hogy ez az egyházi összeírás egyébként szokatlan módon a családfő neve után tünteti fel, rovatokban, a familiájához tartozók keresztnévét. Külön rovatba van a feleségnek, a (16 éven felüli) fiúnak, lánynak, de közvetlenül utánuk, ugyancsak a familia tagjaként szerepel külön rovatban a zsellér, majd felesége, egy vagy több gyermeke, azután a familiában élő kicsiny gyermekek neve vegyesen, végül pedig, ismét külön rovatban, a familiához tartozó szolga és szolgáló. A zsellér, a zsellér felesége és a szolga vagy szolgáló egyaránt csak keresztnéven szerepel, tekintet nélkül arra, hogy rokona-e a jobbágygazdának, aki egyedül visel az összeírásban családnevet.

Ha a véletlen nem is a legszerencsésebb példát választotta ki, mert Püspökhatvan a kisebb, viszonylag szegényebb falvak közé tartozott; annak bizonyítékát így is kezünkbe adta e ránkmaradt dokumentummal, hogy a kisebb falvak jobbágysai is gyakran tartottak cselédeket, és hogy e cselédek is, meg a háznál élő zsellérek is a jobbágygazda familiájának keretébe tartoztak. Az összeírásból az is kiderül, hogy 21 familiában itt csak 27 cselédet találunk, férfit és nőt vegyesen, alighanem a fiatalabbak sorából. Házi zsellér és zsellérné több van: 32 familiában 32 férfi és 45 nő, 10 gyermekkel. E zsellérkategóriában elég gyakori az özvegyember és -asszony (amint ezt a keresztnéve mellé tett v. vagy vid. jelzés mutatja), aki feltehetően nem tudott többé önálló háztartást vinni, és ezért keresett létalapot egy-egy jobbágyfamília keretében. Varga György familiájában így talált otthonra egy Katalin nevű özvegyasszony 2 gyermekkel. Bártki György familiájában egy János nevű özvegyember és egy Dorottya nevű özvegyasszony szerepel mint zsellér, valamelyikhez egy István nevű fiú is tartozik. Egészetelkes, tehetősebb jobbágyok özvegyei felnőtt gyermekekkel olykor megmaradtak egy-egy háztartás élén: így özv. Boros Jánosné tovább vezette ura familiáját, amelyben egy zsellérházaspár is helyet kapott egy gyermekkel. 17 familiának volt egyszerű zsellére és szolgálója, ill. szolgálója is.

A dikális összeírásokban szereplő családnevek igen kevés kivétellel mind megtalálhatók az egyházi összeírásban. Még a rosszul írt nevek és néhány haláleset okozta változás esetében is rendszerint azonosíthatók a családok, főleg mivel az 1731-i egyházi és az

⁴² PmL. A váci püspöki uradalom gazd. levéltára. Ezen összeírás adatait *Lakatos Ernő*: Népmozgalmi problémák a XVIII. századi Pest megyében c. készülő tanulmánya elemzi majd részletesen.

⁴³ PmL. Ö. 4.

⁴⁴ PmL. Ö. 202.

⁴⁵ PmL. Ö. 98c.

⁴⁶ Váci püspöki levéltár. Acta Althania Antiqua. Ezen adatot *dr. Petróczy Sándor* szíveségének köszönöm.

1731/32-i dikális összeírás névsorai olyan csoportokból állanak, amelyek, ha nem is azonos sorrendben követik egymást, csoporton belül ugyanazon egymásutánban, nyilván lakhely szerint sorolják fel az egyes családokat. Van azonban az egyházi összeírásban 35 olyan tétel, amely egyik dikális összeírásban sem található meg. Szándékosan használtuk itt a „tétel” kifejezést, mert a függelékként külön felsorolt 13 protestáns „családfő” közt több magános férfi, egyedülálló özvegyasszony, töredékes vagy legfeljebb kiscsalád szerepel, amelynek gyereke sincs egynél több, zsellére, szolgálja, általában véve familiája pedig egyiknek sincs. Lehet, hogy a protestánsok részben friss bevándorlók. Az is lehet, hogy talán csak vallási okból kerültek külön listára, ha egyébként tartoztak is valahová. E protestánsokat nem tekintve (és persze a különböző famíliák keretén belül kimutatott töredékes családokat sem számítva) mintegy 22 családfő az egyházi összeírás többlete. Ez részben lehet uradalmi cseléd vagy új beköltöző, aki éppen mentességet élvez az adó alól. Akadnak ezek közt famíliával bíró parasztlakosok is: Láni Péter feleségén kívül egy zsellérházaspár, egy szolga és egy szolgáló gazdája. Zatykó Jánosnak feleségén, gyermekein kívül egy zsellérnője és egy szolgálja van. A többlet nagyobb része azonban inkább kiscsaládokból adódik. Feltehetően a váci püspöki uradalom saját cselédeiből, vagy talán egy-két olyan kiscsaládból is, amely szintén egy-egy famíliához kapcsolódott, de már nem oly szorosán, hogy az egyházi összeíró a gazda neve alatt szerepeltesse? E kérdésre csak további adatok birtokában válaszolhatnánk.

De amit elmondottunk, az nézetünk szerint így is eléggé megmagyarázza a felbukkanó forrásutalásokat, és rávilágít arra, hogy a XVIII. század elején a volt hódoltság alföldi részén adatszerűen kimutatható a cselédekkel, zsellérekkel bíró régi paraszti familia bizonyos formáinak továbbélése. A jelenség, mindent összevéve, elég magától értetődő. Forrásaink azonban nem egyszer éppen a kézenfekvő, számukra természetes dolgokról nem beszélnek külön. Nyen magyarázatra csak az utókornak van szüksége, midőn a fennmaradt adatokból a múltat próbálja rekonstruálni.

KOSÁRY DOMOKOS

ДОМОКОШ КОШАРИ

К ВОПРОСУ О КРЕСТЬЯНСКОЙ «СЕМЬЕ» (FAMILIA) В НАЧАЛЕ XVIII В.

Резюме

На основе анализа переписей комитата Пешт конца XVII—начала XVIII в. выясняется, что эти письменные источники феодального налогообложения учитывали по имени отца семьи большие или меньшие экономические единицы крестьянского производства: самостоятельные домоводства. Домоводство было, в более широком смысле слова, семьей *тоже*, однако более крупной, чем какая подразумевается сегодня. С известными слоями более бедных крестьян государственные и комитатские органы налогообложения не имели непосредственного сношения. Они принадлежали к челяди помещика или входили в число более состоятельных крестьянских хозяйств. Крепостной крестьянин (*colonus, hospes*) был главой такой большей семьи, единицы производства, в которой под его руководством находились вместе с семьей в более узком смысле слова: с женой, с несовершеннолетними и взрослыми детьми и супругами последних также родственники в более или менее тесной связи, части семей, не способные жить самостоятельно, принимающие известные работы вдовцы, вдовы, батраки, может быть их дети, потом пастухи, сельскохозяйственные рабочие и другая наемная прислуга (*servi*). В появляющихся в 1699—1703 гг. в переписях графов «*facultates servorum*» были отмечены животно-челяди крепостных, от которых к этому времени уже следовало *тоже* платить известные налоги, потому что государственное налогообложение, вмешиваясь к крестьянскую семью, начало распространяться на такие элементы *тоже*, которые до тех пор были подвластны только крепостному «домохозяину». Сохранение основной клетки сельского феодализма, древней крестьянской большой семьи ясно выявляется также из сравнения дикальных налоговых регистраций и церковных переписей душ, которые в некоторых селах сохранились из 1728—1731 гг. Так между прочим церковная перепись села Пюшпекхатвани весной 1731 г. отмечает после имени и фамилии отца семьи не только имена жены и детей, а также имена других членов семьи: батраков, слуг, служанок.

DOMOKOS KOSÁRY

ZUR FRAGE DER BÄUERLICHEN »FAMILIA« AM ANFANGE DES 18. JAHRHUNDERTS*Zusammenfassung*

Aus der Analyse der Verzeichnisse des Komitates Pest am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts geht hervor, daß diese Schriftquellen der feudalen Besteuerung die kleineren oder größeren Wirtschaftseinheiten der bäuerlichen Produktion: die selbständigen Haushaltungen unter dem Namen des Familienhauptes in Evidenz genommen hatten. Die Haushaltung war im weiteren Sinne auch Familie, sie war aber größer, als was wir heute unter Familie verstehen. Die staatlichen, komitatlichen Besteuerungsorgane verkehrten mit gewissen Schichten der ärmeren Bauern nicht unmittelbar. Diese gehörten in die eigene Dienerschaft des Gutsherrn, oder in den Rahmen der wohlhabenderer Leibeigenenhaushaltungen. Der »Leibeigene« (*colonus, hospes*) war der Haupt einer größeren »familia«, Produktionseinheit, zu welcher außer seiner engeren Familie: außer seiner Frau, seinen minderjährigen und volljährigen Kindern und den Eehälften der letzten mit lockerem oder engerem Bande auch andere Personen gehörten. Solche waren Verwandte, Familienfragmente, Witwen, die unfähig waren selbständig auszukommen, aber gewisse Arbeiten annahmen, Kleinhäusler, die eventuellen Kinder derselben, dann Hirten, Ackersknechte und andere angestellten Knechte (*servi*), welche auch unter seiner Leitung standen. In den auftauchenden Rubriken »*facultates servorum*« der Verzeichnisse von den Jahren 1699—1703 sind die Tiere der Knechte der Leibeigenen-Wirte aufgezeichnet, nach denen man zu dieser Zeit etwas Steuer zahlen mußte. Die staatliche Besteuerung hat nämlich schon angefangen in den Rahmen der bäuerlichen familia einzugreifen und sie streckte sich auch auf solche Elemente aus, die bis daher nur dem »Leibeigenenwirt« Rechenschaft schuldig waren. Das Weiterleben der Grundzelle des dörflichen Feudalismus, der uralten bäuerlichen größeren Familie geht klar auch aus dem Vergleich der dikalen Steuerverzeichnisse und kirchlichen Bevölkerungszahlverzeichnisse hervor, die sich von den Jahren 1728—31 über einige Dörfer erhielten. So gibt das kirchliche Verzeichnis des Dorfes Püspökhatvan vom Frühling 1731, nach dem Namen des Familienhauptes nicht nur die Taufnamen seiner Frau und Kinder an, sondern auch die Namen der übrigen Mitglieder der familia: den Taufnamen des Kleinhäuslers, der Kleinhäuslerin und ebenso den des Dieners und der Dienerin.